

Mykolo Römerio 120-osioms metinėms

LIETUVIŲ ATGIMIMO ISTORIJOS STUDIJOS

8

Asmuo: tarp tautos ir valstybės

VILNIUS

 Mokslo ir enciklopedijų leidykla 1996

UDK 947.45.052

Li-191

Redakcinė kolegija:

Antanas Kulakauskas

Česlovas Laurinavičius

Raimundas Lopata

Rimantas Miknys

Egidijus Motieka (vyriausiasis redaktorius)

Vladas Sirutavičius

Giedrius Subačius

Antanas Tyla

Sudarytojai:

Egidijus Motieka

Rimantas Miknys

Raimundas Lopata

Recenzavo:

hum. m. dr. *Zigmantas Kiaupa*

hum. m. dr. *Elmantas Meilus*

Leidinių parengti talkino

Darius Staliūnas

Knygos leidimą parėmė:

Lietuvos kultūros ministerija

Lietuvos istorijos institutas

Atviros Lietuvos fondas

© Lietuvių Atgimimo
istorijos studijos, 1996

© Lietuvos istorijos
institutas, 1996

© Mokslo ir enciklopedijų
leidykla, 1996

ISSN 1392-0391

ISBN 5-420-01318-5

TURINYS

PRATARMĖ	5
I. STRAIPSNIAI. STUDIJOS	9
<i>Giedrius Subačius</i> JURGIO AMBRAZIEJAUS PABRĖŽOS ŽEMAIČIŲ KALBA	10
<i>Rūta Čapaitė</i> JURGIO AMBRAZIEJAUS PABRĖŽOS, JUOZO BUTAVIČIAUS, SIMONO DAUKANTO BRAIŽAI IR CHARAKTERIAI	114
<i>Reda Griškaitė</i> ISTORINĖS SAVIMONĖS IŠTAKŲ IEŠKANT: TEODORAS NARBUTAS 1808–1809 METŲ RUSIJOS–ŠVEDIJOS KARE	143
<i>Zita Medišauskienė</i> ADOMAS HONORIJUS KIRKORAS: TARP LIETUVOS, LENKIJOS IR BALTARUSIJOS	168
<i>Reda Griškaitė</i> BARONAS VASILIJUS VON ROTKIRCHAS – LIETUVIŲ MITOLOGIJOS AUTORIUS	194
<i>Grigorijus Potašenko</i> ALEKSANDRAS HILFERDINGAS. SLAVOFILAI. LIETUVA	224
<i>Egidijus Motieka</i> JONAS BASANA VIČIUS: TARP TRADICINIO IR MODERNAUS VALSTYBINGUMO	239
<i>Vilma Žaltauskaitė</i> APIE LIETUVYBĖS IDĖJĄ KUNIGO JUOZO TUMO-VAIŽGANTO PAŽIŪROSE. IKI 1904 M.	248
<i>Saulius Pivoras</i> UTOPIJOS PILIETIS VYTAUTAS PUTNA	261

<i>Vladas Sirutavičius.</i> APIE „BLOGĄ LIETUVI“ JUOZAPĄ ALBINĄ HERBAČIAUSKĄ	271
<i>Darius Staliūnas</i> „TRUPUTĮ LENKAS, TRUPUTĮ VOKIETIS, TRUPUTĮ LIETUVIS, O VISŲ PIRMA KATALIKAS...“ Vilniaus vyskupas Edwardas von der Roppas tarp etninių, pilietinių ir konfesinių vertybių	291
<i>Rimantas Miknys</i> „SVAJONĖS IŠSIPILDYS, JEIGU BŪSIU NAUDINGAS LIETUVAI...“ Architekto Antano Vivulskio tautinės identifikacijos istorinis aspektas	300
<i>Alfred Erich Senn</i> ANTANAS VISKANTAS: A LITHUANIAN WITH POLISH FRIENDS	312
<i>Alfredas Erichas Sennas</i> ANTANAS VISKANTAS: LIETUVIS SU BIČIULIAIS LENKAIS	318
<i>Raimundas Lopata</i> „TIPAS APSKRITAI LABAI DAR ĮTARIAMAS, BET REIKALINGAS“ Baronas Friedrichas von der Roppas ir Lietuvos valstybingumo atkūrimo planai	321
<i>Česlovas Laurinavičius</i> GRAFAS ALFREDAS TIŠKEVIČIUS NAUJŲJŲ LAIKŲ LIETUVOS POLITIKOJE	351
<i>Gedrius Viliūnas</i> BAJORAS TARPUKARIO LIETUVOJE: FABIJONO NEVERAVIČIAUS GYVENIMAS IR KŪRYBA	365
II. PUBLIKACIJOS	385
ADOMO VARNO KORESPONDENCIJA (1904–1909 METAI) Parengė <i>Asta Giniūnienė</i>	386
SKANDALINGIEJI JUOZO GABRIO-PARŠAIČIO DARBAI Parengė <i>Alfonsas Eidintas</i>	407
OSOBA: MIĘDZY NARODEM A PAŃSTWEM. STRESZCZENIE	456
A PERSON BETWEEN THE NATION AND THE STATE. SUMMARY	470
PERSÖNLICHKEITEN: ZWISCHEN VOLK UND STAAT. ZUSAMMENFASSUNG	484
ASMENVARDŽIŲ RODYKLĖ	500
VIETOVARDŽIŲ RODYKLĖ	515
APIE AUTORIOUS	523

ISSN 1392-0391.

Lietuvių Atgimimo istorijos studijos. 1996.

T. 8.

Asmuo: tarp tautos ir valstybės.

Egidijus Motieka

JONAS BASANAVIČIUS: TARP TRADICINIO IR MODERNAUS VALSTYBINGUMO

Jau Antrosios Respublikos laikotarpiu (1918–1940) susiformavo Jono Basanavičiaus asmens apologija, kuri naują kvėpavimą įgauna dabar. Aišku, jo nuopelnus paneigti sunku ir vargu ar verta net bandyti tai daryti. Basanavičiaus indėlis į lietuvių kultūrą ir Lietuvos politinės nepriklausomybės idėjos formavimą net neginčytinas. Tačiau iš esmės galima diskutuoti apie jo Lietuvos sampratą, jo požiūrį į kai kurias Lietuvos ir Baltarusijos visuomenės subkultūrines grupes, kurios vienu ar kitu būdu siekė integruotis į Basanavičiaus epochoje besikuriančias lenkų, lietuvių ar baltarusių nacijas. Neužmirškime, kad Basanavičiaus visuomeninės veiklos pradžioje Lietuvos dabartine samprata nebuvo, tai yra „nebuvo jėgų (arba jos buvo mažai pastebimos), kurios už tokią Lietuvą [...] kovotų“¹. Taigi politiniu požiūriu tautinės Lietuvos, arba Lietuvos etnografinėmis ribomis, modelis tuomet dar nebuvo susiformavęs, o naujosios, iš valstiečių kilusios lietuvių inteligentijos visuomeninė veikla buvo etnokultūrinio pobūdžio ir apėmė tikrai etnolingvistinę bendriją, tai yra lietuviškai kalbančią visuomenę. XIX amžiaus antroje pusėje tebebuvo gyvos Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės politinės tradicijos. Jas paveldėjusi buvusių LDK žemių bajorija toleravo lietuvių ir baltarusių kultūrines aspiracijas, tačiau netikėjo, kad šie kultūriniai subjektai ateityje iškels visiškai savarankiškus politinius tikslus.

Čia reiktų paminėti, kad LDK bajorija, net ir žlugus bendrai Lenkijos-Lietuvos valstybei, kartu su valstybingumo tradicijomis išlaikė ir dvisluoksnę (Žemaitijoje net trisluoksnę²) politinės savimonės

¹ E. Aleksandravičius, A. Kulakauskas, „Lietuva XIX amžiuje“, *Baltos Lankos*, Vilnius, 1991, t. 1, p. 70.

sandarą. Bendra valstybė – Lenkija-Lietuva (Abiejų Tautų Respublika) Lietuvos dvarininkijos-bajorijos požiūriu buvo aukštesnė politinė organizacija, o unijoje su Lenkija esanti LDK – tai vasalinis valstybės darinys, subordinuotas aukštesniajam. Tačiau dauguma Lenkijos privilegijuotojo luomo atstovų siuzerenu laikė Lenkiją, o vasalu – LDK. Be abejonės, dalis Lietuvos ir Baltarusijos dvarininkijos-bajorijos buvo visiškai ar iš dalies polonizuota tiek kultūriniais, tiek politiniais požiūriais. XIX amžiaus pabaigoje–XX amžiaus pradžioje stiprėjant lietuvių tautiniam sąjūdžiui didėjo ir bajorijos politinė diferenciacija: jos etnopolitinė orientacija svyravo nuo siekių visiškai ištrinti Lietuvos (LDK) vardą iš politinių projektų iki savarankiškos LDK atkūrimo. Basanavičiui ir kitiems lietuvių Atgimimo veikėjams Lietuvos bajorijos įtraukimas į savarankišką lietuvių tautinį sąjūdį buvo svarbus dvejopai: 1) norėta panaudoti didelį bajorijos kultūrinį potencialą, 2) siekiant politizuoti lietuvių tautinį sąjūdį ir projektuojant Lietuvos valstybės atkūrimą buvo svarbi LDK valstybinių tradicijų paveldo problema. Šiuo pagrindu buvo galima ruošti prielaidas iškelti Lietuvos valstybės atkūrimo klausimą į tarptautinių santykių plotmę.

Taigi, koks buvo Basanavičiaus požiūris į Lietuvos bajoriją, į senąją Lietuvos valstybę ir kaip jis įsivaizdavo šios valstybės reikšmę kuriant naują, modernią Lietuvą?

Basanavičiui prioritetas suteikiamas todėl, kad jis buvo vienas iš nedaugelio ir pirmasis iš lietuvių nacionalinio judėjimo veikėjų, kuris akcentavo LDK politinio ir teisinio paveldo problemas. Šiek tiek supaprastinus galėtume išskirti du šių Basanavičiaus pažiūrų evoliucijos laikotarpius: 1) XIX amžiaus devintasis–dešimtas dešimtmečiai, 2) XX amžiaus pradžia. Pirmuoju Basanavičius idealizavo ikikrikščioniškąją LDK, šiek tiek praplėsdamas „aukso amžių“ iki Ldk Vytauto mirties. Jo nuomone, teisiniu požiūriu buvo įmanoma nauju, etniniu pagrindu besiformuojančios politinės lietuvių tautos (nacijos) siekius grįsti senosios, ikikrikščioniškosios Lietuvos politinėmis tradicijomis³.

XX amžiaus pradžioje, konkrečiai – nuo 1905 metų, Jonas Basanavičius, ir toliau idealizuodamas senąją LDK, politiniu-pilietiniu pagrindu jau identifikuojasi ir su krikščioniškąją LDK, tai yra XV–XVIII amžiaus Lietuva, gyvavusia unijoje su Lenkija⁴. Be abejonės, Basanavičius ja nesižavi ir pripažįsta, kad tai buvo progresuojančios polonizacijos laikotarpis. Tačiau išplėsdamas LDK valstybingumo tra-

diciją iki 1795 metų, tai yra iki trečiojo Abiejų Tautų Respublikos padalijimo, kartu sustiprino juridinį ir politinį pagrindą, kuris jau kitu lygiu įgalintų reflektuoti LDK istorinių politinių tradicijų tęstinumą.

Tuomet, XX amžiaus pradžioje, Abiejų Tautų Respublikos atkūrimo problemą Europa suprato kaip Lenkijos valstybės atkūrimą. Lenkijos valstybingumo klausimas buvo ne tik Rusijos, bet ir tarptautinės teisės problema. Tuo tarpu LDK valstybingumo byla (paradoksalu!) dėl nepalankiai susiklosčiusių geopolitinių, etnopolitinių ir etnosocialinių aplinkybių tokio statuso neturėjo. Ir apskritai nuo 1905 metų Vakarų valstybių valdantieji sluoksniai propagavo ne tautų (ir buvusių valstybių) istorinių teisių atkūrimą, o laisvą tautų apsisprendimo teisę. Basanavičius, iškeldamas LDK teises, kartu formavo nuostatą, kad svarstant Lenkijos valstybingumo problemą tarptautiniu mastu šiame kontekste neišvengiamai turėjo būti svarstomas ir buvusios LDK (ar buvusių jos žemių) klausimas. Šią problemą jis ypač aštriai kėlė Memorandume Rusijos vyriausybei, pasirodžiusiame 1905 metais, Didžiojo Vilniaus seimo išvakarėse⁵. Basanavičiaus LDK koncepcija nereiškė, kad naujoji, modernioji Lietuva (tai yra Lietuva etnografinėmis ribomis) paveldi visą LDK politinį ir kultūrinį palikimą. Jo nuomone, naujoji Lietuva galėjo pretenduoti tik į dalį LDK istorinio-politinio paveldo. Pirmiausia jis deklaravo, kad Lietuva turi būti visiškai nepriklausoma. Todėl Basanavičių Abiejų Tautų Respublikos padalijimų byloje labiausiai domino Lietuvos (LDK) atskirumo nuo Lenkijos aspektas. Ir antra, buvo formuojama nuostata, kad galima pretenduoti tik į dalį LDK teritorijos, tai yra tiktai į kultūriniu požiūriu homogeniškos lietuvių visuomenės apgyvendintą teritoriją prijungiant prie jos dalį lenkų-lietuvių-baltarusių etninio pasienio (dalį Vilniaus gubernijos ir Gardino guberniją)⁶ kaip istoriš-

² E. Aleksandravičius, „Atgimimo istorijos slenksčiai“, *Lietuvių Atgimimo istorijos studijos* (toliau – LAIS), t. 4: *Liaudis virsta tauta*, Vilnius, 1993, p. 239–240, 246–250.

³ J. Basanavičius, *Lenkai Lietuvoje*, Chicago, 1903 (parašyta 1883 m.), p. 26.

⁴ „Lietuvių Memorandumas Rusijos Ministrų Tarybos Pirmininkui grafui S. J. Vitei (1905 m. lapkritis)“ (toliau – „Lietuvių Memorandumas“), parengė E. Motieka, LAIS, t. 3: *Lietuvos valstybės idėja (XIX a.–XX a. pradžia)*, Vilnius, 1991, p. 344; E. Motieka, „Didžiojo Vilniaus Seimo preliudija: Memorandumas Rusijos vyriausybei“, *ibid.*, p. 214–215.

⁵ „Lietuvių Memorandumas“, p. 341–350; E. Motieka, „Didžiojo Vilniaus Seimo preliudija“, p. 210–226.

⁶ „Lietuvių Memorandumas“, p. 344; E. Motieka, „Didžiojo Vilniaus Seimo preliudija“, p. 216–218.

kai etnines lietuvių žemes. Visa tai Basanavičius suprato kaip etnografinę Lietuvą, skirdamas ją nuo etninės Lietuvos, kuri, anot jo, reiškė etnokultūrinės bendrijos gyvenamą teritoriją⁷. Tiesa, šios sampratos nedaug kuo skyrėsi. Taigi etnografinės Lietuvos samprata kartu implikavo istorinę motyvaciją.

Kaip matome, abu paminėti Basanavičiaus principai glaudžiai susiję, nes galų gale XX amžiaus pradžioje išsikristalizuoja etniškai homogeniškos lietuvių visuomenės politinės nepriklausomybės reikalavimas. Todėl galima formuluoti klausimą: ar pats buvusios LDK egzistavimo faktas skatino Basanavičių ieškoti valstybės atkūrimo kelių, ar lietuviškai kalbanti visuomenė, siekdama etniniu (etnografiniu) pagrindu sukurti valstybę, šio tikslo įgyvendinimui kaip papildomą argumentą panaudojo buvusios Lietuvos valstybės istorinį-politinį kapitalą? Net paviršutiniškai peržvelgus *Aušrą* ir *Varpą* nesunku pastebėti, kad etniškai vienalytės lietuvių visuomenės politinės nepriklausomybės idėja dar tik bręsta, o buvusios LDK įvaizdis (kol kas kaip mitas, o ne kaip juridinis imperatyvas) natūraliai tampa svarbiausiu impulsu tai idėjai bręsti. Todėl galima tvirtinti, kad lietuvių tautos moderniąja prasme politinis angažavimasis, bent jau šio proceso pradžia, buvo ne tiek imanentinis (tautos dvasios natūrali raiška negalėjo taip greitai politizuoti lietuviško valstietiško mentaliteto), kiek permanentinis procesas. Tai yra senosios valstybės, kaip buvusios realybės, idėja sąlygojo naujų nepriklausomo politinio egzistavimo formų paieškas, o kultūrinės saviraiškos vienmatiškumas nulėmė, kad buvo atsiribota nuo kitų sudėtinių buvusios LDK dalių – Baltarusijos ir Ukrainos. Be abejonės, ši problema reikalauja išsamių studijų, tačiau niekas netrukdo iškelti darbinę hipotezę.

Toliau svarstant Basanavičiaus LDK paveldo principus galima atkreipti dėmesį į gausybę idėjų ir veiksmų prieštaravimų ir netgi tam tikrų idėjų ir tam tikrų veiksmų siekiant šias idėjas realizuoti. Pavyzdžiui, Basanavičius kūrė tautinės valstybės įvaizdį, tačiau pradinis šios kūrybos taškas ir impulsas buvo senoji valstybė – LDK. Ikirikščioniškąją LDK jis idealizavo, tačiau juk tai irgi nebuvo tautinė valstybė (antra vertus, tai buvo „nelenkiška“ valstybė). Krikščioniškosios Lietuvos (XV–XVIII a.) jis jau nelaikė idealu, tačiau galvojo, ir ne be pagrindo, kad atmetant LDK „lenkiškumą“ galima paveldėti jos istorinį-politinį palikimą. Svarbiausiu principu naujai valstybei sukurti Basanavičius laikė etnografinį, bet šis principas kartu buvo argumentuotas ir istoriškai. Jo apibrėžtos tuometinės Lietuvos etnografinės ribos nedaug skyrėsi nuo „krajovcų“ visuomeninės-po-

litinės srovės projektuojamų LDK atkūrimo *minimum* variantų – Lietuva etnografinėmis ribomis ir katalikiška Baltarusija⁸.

Basanavičių daugiau domino LDK politinio-teisinio, o ne teritorinio paveldo aspektas, bet iš esmės tai irgi buvo prieštaringas istorinio vertinimo būdas. Šie abu dėmenys realiame gyvenime dažniausiai būna neatskiriami; priešingu atveju įvairioms politinėms jėgoms atsiranda galimybė priklausomai nuo politinės situacijos spekuliuoti istoriniais ir apsisprendimo motyvais. Norėdami pateisinti Basanavičių galėtume teigti, kad LDK politinio-teisinio ir teritorinio paveldo problemų išskyrimas buvo neišvengiamas, nes pretenduota tik į dalį buvusios LDK teritorijos, kad orientuojantis į etniškai vienalytės lietuvių visuomenės pilietinę-politinę integraciją buvo neįmanoma pretenduoti į visą LDK valstybinį-politinį paveldą. Tačiau, antra vertus, juk LDK valstybinio-politinio paveldo klausimas nebuvo vien teisinė problema – tai turėjo priklausyti ir nuo tuometinės faktinės padėties, tai yra lietuvių, baltarusių (ir ukrainiečių) nacionalinių judėjimų, lenkiškai kalbančių lietuvių, Lietuvos, Baltarusijos ir Ukrainos lenkų tarpusavio santykių ir, be abejo, nuo jų santykių su Lenkijos politinėmis jėgomis. Taip pat negalėjo neiškilti ir LDK pilietinės savimonės paveldėjimo ir galimos jos transformacijos klausimas. Iš pirmo žvilgsnio atrodo, kad tai neturėjo būti sunkiai sprendžiamas dalykas, nes pilietinė-politinė savimonė, rodos, galėjo reikštis ir „etnografinėi“ Lietuvai atsiribojus nuo kitų buvusios LDK žemių. Faktiškai tai būtų reiškę „etnografinės“ Lietuvos bajoriško ir valsietiško elementų pilietinę ir etnopolitinę integraciją, galbūt išlaikant tam tikrą šių dviejų grupių kultūrinę autonomiją. Tačiau viskas priklausė nuo to, kaip bus sprendžiamos konkrečios LDK kultūrinio paveldo, tolesnės šių kultūrinių grupių saviraiškos problemos, ar bus toleruojami kultūrinės dezintegracijos procesai ir kita. Ilgainiui XX amžiaus pradžioje aiškėjo, kad pilietiniu ir etnopolitiniu požiūriu homogeniška Lietuvos ir Baltarusijos dvarininkija-bajorija neturi jokio pagrindo ir net negali būti dirbtinai skaldoma teritoriniu pagrindu. Todėl Basanavičiaus ir kitų tautinio judėjimo veikėjų požiūris į kai

⁷ E. Motieka, „Didžiojo Vilniaus Seimo preliudija“, p. 217–218.

⁸ M. Römer, *Litwa: Studyum o odrodzeniu narodu litewskiego*, Lwów, 1908, s. 349–350; R. Miknys, „Vilniaus autonomistai ir jų 1904–1905 m. Lietuvos politinės autonomijos projektai“, *LAIS*, t. 3, p. 192–193; E. Motieka, „Nuo Lietuvių suvažiavimo Vilniuje iki Didžiojo Vilniaus seimo: Istorioografinė Suvažiavimo pavadinimo analizė“, *LAIS*, t. 4, p. 271–273.

kurių lietuvių tautos luomų politinę ir kultūrinę integraciją Lietuvos dvarininkijai-bajorijai negalėjo būti priimtinas*.

Kultūrinio paveldo problemos sprendimą Basanavičius, kaip ir kiti lietuvių nacionalinio judėjimo veikėjai, gerokai supaprastino. Iš esmės nuo pat *Aušros* laikų buvo reikalaujama, kad Lietuvos bajorija, įsijungdama į tautinį sąjūdį, be kompromisų priimtų grynai lietuvišką kultūrinio identiteto prerogatyvą⁹. Buvo atmetamas Lietuvos bajorijos, kultūriniame gyvenime ir buityje vartojusios lenkų kalbą, kaip aukštesnės kultūros skleidėjos, savitumas. Lietuviui galėjo identifikuotis bet kuris Lietuvos bajoras, tačiau faktiškai jis negalėjo pasirinkti kitokios politinės ir kultūrinės egzistencijos formos negu ją įsivaizdavo lietuviškai kalbančios visuomenės politinės jėgos. Iš esmės tai būtų reiškę Lietuvos bajorijos asimiliaciją, pusiau prievartinį sulietuvinimą. Taigi buvo atsisakyta natūralios šių dviejų Lietuvos kultūros lyčių – bajoriškos ir valstietiškos – integracijos. Taip pat nepavyko sukurti naujo bendro politinio subjekto, kuris sujungdamas buvusių LDK žemių – Lietuvos ir Baltarusijos (Ukrainos?) – bajoriją bei lietuvių ir baltarusių (gal ir ukrainiečių?) tautinių judėjimų visuomenines struktūras bei žydų bendruomenę būtų galėjęs pretenduoti į visą LDK istorinį paveldą.

Aišku, viso to, kas išdėstyta, negalima traktuoti kaip tiesioginio kaltinimo Basanavičiui ir apskritai visam lietuvių tautiniam sąjūdžiui. Paprasčiausiai buvo gerokai susiaurinta lietuviško politinio ir kultūrinio identiteto raiška ir dalis buvusio Lietuvos ir Baltarusijos privileijuotojo luomo nebeturėjo kitos išeities kaip identifikuotis su lenkų nacija, išlaikant šio identiteto subpolitinį ir galbūt subkultūrinį savitumą.

Mūsų nuomone, tai buvo „valstietiškos“ tautos mentaliteto problema, tiksliau – šio mentaliteto ribotumo problema. Senosios valstybės – LDK – vaizdinys pažadino siekius ruošti sąlygas Lietuvos valstybei atkurti, tačiau savitas „valstietiškos“ tautos raidos kelias sąlygojo ir šios tautos savarankišką politinį angažavimąsi. Lietuvių nacionalinio sąjūdžio veikėjai nesugebėjo reflektuoti visos tuometinės, XIX amžiaus pabaigos–XX amžiaus pradžios Lietuvos sociokultūrinės situacijos, o juo labiau – regeneruoti senąsias pilietines-politines ir kultūrinės tradicijas ir jų pagrindu formuluoti naujos demokratinės, polikultūrinės pilietinės visuomenės kūrimo principus. Todėl, matyt, nesuklysimė teigdami, kad šis dviejų lietuvių subkultūrinių grupių išsiskyrimas buvo ne tik Lietuvos aristokratijos, bet ir iš valstiečių kilusios lietuvių inteligentijos tragedija, suskilusi į dau-

gybę asmeninių tragedijų. Tiktai gal iš valstiečių kilę lietuvių inteligentai tai mažiau pajuto, nes visada sunkiau suvokti praradimą to, kas nebuvo iki galo įsisašmoninta.

XIX amžiaus devintajame–dešimtajame dešimtmečiais buvusios Lietuvos įvaizdžiui nemažai prisidėjus prie politinių tikslų formulavimo, vėliau mes pastebime šiek tiek kitokias tendencijas. Galutinai susiformavus modernios Lietuvos, tai yra Lietuvos etnografinėmis ribomis idėjai (esminiu lūžio momentu galima laikyti 1905 metų Didįjį Vilniaus seimą, kai visos lietuvių politinės grupuotės suderino savo pozicijas; nuomonės skyrėsi tik dėl „etnografinės“ Lietuvos rytinių pakraščių ribų), LDK istorinės-teisinės ir pilietinės-politinės tradicijos jau dažnai tiesiogiai pajungiamos šiai idėjai pagrįsti. Tai yra LDK valstybinės tradicijos tapo ne permanentine Lietuvos valstybingumo receptija, o virto, ypač Pirmojo pasaulinio karo metais, antriniu, papildomu, lyg ir šalia tautinės Lietuvos nepriklausomybės idėjos egzistuojančiu veiksniu, kuris prisimenamas susiklosčius nepalankiai geopolitinei situacijai ar spaudžiant kitoms politinėms jėgoms – lenkams, baltarusiams, Vakarų valstybėms ir kt. Kas visa tai nulėmė? Pabandysime tai pasiaiškinti per Basanavičiaus, kaip asmens ir kaip politinio veikėjo, prizmę.

Mūsų išdėstytas visas kompleksas prieštarų Basanavičiaus idėjų ir jas pagrindžiančių postulatų rodo, kad LDK idėja, LDK teisinis-politinis ir kultūrinis paveldas, pilietinės-politinės savimonės modelis ir su tuo susijęs socialinis-luominis tos savimonės pobūdis jam buvo savaime suprantami ir aktualūs dalykai. Aišku, Basanavičiaus požiūriu, kuriant demokratinę visuomenę pilietinės-politinės savimonės parametrai turi keistis: pilietybės institucija turi apimti visus visuomenės sluoksnius. Vadinasi, LDK piliečio savimonė, kaip valstybės kūrimosi pagrindas ir variklis, atmetus socialinių-luominį tos savimonės pobūdį, Basanavičiui buvo priimtinas dalykas. Kaip tik ja ir buvo remiamasi dėstant LDK politinio ir kultūrinio paveldėjimo koncepciją. Nesunku pastebėti, kad tai buvo teorinis dalykas, kuris anksčiau ar vėliau turėjo būti perkeltas į konkrečios veiklos dirvą. Tačiau, kaip mes jau minėjome, realus pilietinės-politinės savimonės diegimo mechanizmas šlubavo, nes tos savimonės saugotojus bu-

* Čia nekalbama apie ne mažesnes kliūtis iš Lietuvos bajorų pusės, nes tai būtų kita tema.

⁹ J. Sapalius [J. Basanavičius], *Priedelis prie lietuviško klausimo*, Chicago, 1905 (parašyta 1892 m.), p. 28.

vo bandoma dirbtinai suskaldyti („etnografinės“ Lietuvos ir „etnografinės“ Baltarusijos valstybinis-teritorinis atskyrimas), o siekis kurti monolingvistinę visuomenę, nors ir pripažįstant tautinių mažumų teises, dar labiau aštrino Lietuvos bajorijos ir iš valstiečių kilusios inteligentijos santykius.

Basanavičiaus situaciją dramatino dar ir tai, kad jis buvo vienas iš lietuvių tautinio sąjūdžio lyderių. Tai yra to sąjūdžio, kuris kontravo tautinės Lietuvos valstybės idėją. O didelei daliai nacionalinio judėjimo dalyvių bet koks LDK paveldo politinis aspektas atrodė nesuprantamas ir nereikalingas. Kaip lietuvių nacionalinio judėjimo atstovas Basanavičius galėjo gvildinti šiuos klausimus, tačiau negalėjo peržengti tam tikrų ribų. Ir, aišku, negalėjo kaip tautinio judėjimo atstovas, o ne kaip laisvas žmogus ir asmenybė. Politinio ir ypač modernaus etnografinio angažavimosi pagrindas – lietuviškai kalbanti visuomenė – galėjo transformuotis tik iš dalies (pavyzdžiui, plečiant atstovavimo bazę tautinių mažumų sąskaita ir pan.), o ne iš esmės. Be to, lietuvių nacionaliniam judėjimui suėjus į glaudų kontaktą su Lietuvos ir Baltarusijos bajorija bei baltarusių nacionaliniu judėjimu ir ryškėjant bendro valstybinio būvio perspektyvai, būtų turėjęs keistis ir lietuvių nacionalinio judėjimo veikėjų statusas. Todėl ši problema galėjo redukuotis į asmenines politines ambicijas.

Taigi asmeninės Basanavičiaus pažiūros su minėtomis išlygomis neišėjo iš LDK piliečio savimonės rėmų, tačiau tik kaip teorinis modelis, nes realios dirvos tos savimonės raiškai jis negalėjo rasti. O bandymų šios savimonės komponentus panaudoti naujų, modernių parametrų pilietinės visuomenės kūrimui buvo nemažai. Tai ir XIX amžiaus devintajame–dešimtajame dešimtmečiais spaudoje pasirodę knygelės ir straipsniai¹⁰, ir 1905 metų lapkričio Memorandumas Rusijos vyriausybei¹¹, ir pareiškimai Didžiajame Vilniaus seime¹², galų gale laikraščio-žurnalo *Lietuva (Litwa, 1908–1914)* leidimo lenkų kalba inspiravimas, ir kita.

Tačiau visada tai buvo pusinis problemos sprendimas. Basanavičius, kalbėdamas apie LDK paveldą, niekada neišleisdavo iš akių tautinės Lietuvos. Konkreti kasdienė politinė situacija visada reikalavo praktinių žingsnių, kurie bet kada galėjo riboti laisvo žmogaus laisvos veiklos prerogatyvą. Turint galvoje, kad Basanavičiaus deklaruojama LDK paveldo koncepcija nebuvo visapusiško ir pilnaverčio paveldėjimo koncepcija (pretenduota tik į politinį-teisinį ir apskritai į valstybingumo idėjos perimamumą), ji privalėjo būti bent jau fun-

damentaliai pagrįsta. Tai yra turėjo būti nustatyti tvirti pilietinių-politinių, teisinių, teritorinių, kultūrinių, sociokultūrinių ir netgi socialinių-ekonominių problemų sprendimo principai. Nesukūrus tvirtos idėjinės bazės ir blaškantis tarp senosios valstybės atkūrimo ir naujosios tautinės valstybės kūrimo principų, ir taip bandant spęsti lietuvių tautos politinius uždavinius, neretai išryškėdavo noras apčiuopti Didžiąją Lietuvą (LDK), tačiau dažniausiai nepavykdavo įsikibti net į jos šešėlį. Dažniausiai rankose likdavo tik Mažoji Lietuva, tai yra Lietuva etnografinėmis ribomis, ir tai apkarpyta. Ir šį praradimo jausmą išgyveno ne tik Basanavičius. Galbūt jis tai patyrė anksčiausiai. Pirmojo pasaulinio karo metais šią dramą išgyveno ne vienas lietuvių politinis veikėjas (Jurgis Šaulys, Mykolas Sleževičius, Petras Klimas, Juozas Gabrys-Paršaitis, Antanas Smetona, Steponas Kairys ir kiti). Tai buvo lyg pavėluotas buvusios ir esančios realybės suvokimas.

Basanavičiaus pastangos reanimuoti LDK politines bei kultūrinės vertybes ir nesugebėjimas iki galo to padaryti – tai kartu ir nuolatinio asmenybės lūžio momentas. Basanavičius bandė lietuviškos identifikacijos pagrindų ieškoti abiejuose Lietuvos valstybės atkūrimo variantuose ir abiejuose juos rado. Tačiau mėginimai sujungti šiuos pradus baigdavosi nesėkmingai. Tos nesėkmės priežasčių, matyt, reiktų ieškoti ne tik lietuvių tautos autentiškos saviraiškos vingiuose. XX amžiaus pradžioje daug kas priklausė nuo Lietuvos geopolitinės situacijos, kurios kitimas, be abejonės, glūdi politinės hermetikos mechanizme. Kitas dalykas – Basanavičius kreipėsi ne tiek į LDK pilietį, kaip valstybinės-politinės savimonės paveldėtoją, o į užguitą valstietį. Iš esmės tai galėjo suponuoti tik destrukciją, nes buvo stengiamasi politizuoti plačiuosius visuomenės sluoksnius (primitivi demokratija), o ne sutelkti buvusios valstybės reprezentanto – bajorijos – civilizacinius resursus.

Šiek tiek pasvarsčius, šalia Basanavičiaus mįslės, lieka neišspręstas turbūt pats svarbiausias ir sunkiausiai išsprendžiamas klausimas: kokią valstybę **atkūrė** 1918 metų vasario 16 dienos signatarai?

¹⁰ J. Basanavičius, *Lenkai Lietuvoje*; J. Sapalius [J. Basanavičius], *Priedelis prie lietuviško klausimo*.

¹¹ „Lietuvių Memorandumas“, p. 341–350.

¹² P. Višinskis, „Vilniaus seimo užrašai“, Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto bibliotekos Rankraščių skyrius, f. 1–681, l. 6; E. Motieka, „Viešai pakelti balsą už tiesas...“, *Kultūros Barai*, 1990, nr. 11, p. 6–10.